

**SKUTECZNE MECHANIZMY DOSKONALENIA SYSTEMU
ZARZĄDZANIA PROJEKTAMI W OBSZARZE SPOŁECZNO-
EKONOMICZNYM I TECHNICZNYM**

**ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНИХ МЕХАНІЗМІВ
ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПРОЄКТАМИ
В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ ТА ТЕХНІЧНІЙ ГАЛУЗЯХ**

**Skuteczne mechanizmy doskonalenia systemu
zarządzania projektami w obszarze społeczno-
ekonomicznym i technicznym**

**Формування ефективних механізмів
вдосконалення системи управління проектами
в соціально-економічній та технічній галузях**

Redaktor naukowy / Науковий редактор

dr Oksana Dubinina / д-р Дубініна Оксана
dr Andrzej Borowik / д-р Боровик Андрій

Lublin 2024

Publikacja współfinansowana przez Instytut Rozwoju Edukacji i Nauki «Wiedza» /
Видання співфінансовано Інститутом розвитку освіти і науки «Знання»

Recenzenci / Рецензенти:

dr Hab. Prof. **Natalia Bakhmat**, profesor zwyczajny, kierownik Katedry Teorii i Metodologii szkół podstawowych w Kamieńcu Podolskim Uniwersytecie Narodowym Iwana Ohienki, Kamieniec Podolski, Ukraina / **Бахмат Наталія** доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та методики початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна;
Ks. dr **Andrzej Konachowicz**, Lubelski Instytut Kultury Prawosławnej, Lubelskie Samorządowe Centrum Doskonalenia Nauczycieli; Lublin, Polska / о. **Андрій Конахович**, доктор філософії, Інститут православної культури у м. Люблін, Люблінський центр підготовки вчителів самоврядування в Любліні, м. Люблін, Польща.

Redakcja naukowa / Наукова редакція

dr **Oksana Dubinina**, Profesor katedry Administracji Publicznej i Zarządzania Projektami Dydaktyczno-Naukowy Instytut Zarządzania i Psychologii Uniwersytetu Zarządzania Oświatą przy NANP Ukrainy, Kijów, Ukraina / д-р **Дубініна Оксана**, кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри публічного управління і проектного менеджменту Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна (ORSID: 0000-0002-5405-8502 / o_dybinina@ukr.net).

dr **Andrzej Borowik**, Dyrektor Instytutu Rozwoju Edukacji i Nauki «Wiedza», nauczyciel przedmiotu historia i kultura Ukrainy w szkole podstawowej nr 18 imienia M. Rataja w Lublinie. Lublin, Polska / д-р **Боровик Андрій**, директор Інституту розвитку освіти і науки «Wiedza», вчитель історії та культури України ПШ № 18 імені М. Ратая в Любліні. Люблін, Польща (ORSID: 0000-0003-2674-6495 / osvita.lublin@gmail.com).

Redakcja techniczna / Технічна редакція

Yanina Wasylczenko / Васильченко Яніна

Redakcja tekstu/ мовна редакція

mgr Magda Radwańska / mgr Магда Радванська

ISBN 978-83-7847-963-5

MONOGRAFIA / МОНОГРАФІЯ

Skład, druk, oprawa: Wydawnictwo POLIHYMNIA Sp. z o.o.

20-832 Lublin, ul. Deszczowa 19

tel./fax (81) 746-97-17

e-mail: poczta@polihymnia.pl; www.polihymnia.pl

www.ebookipolihymnia.pl

Spis treści / Зміст

Andrzej BOROWIK / БОРОВИК Андрій / Oksana DUBININA / ДУБІНІНА Оксана Wstęp / Вступ	8
CZĘŚĆ 1 / РОЗДІЛ 1	
MECHANIZMY DOSKONALENIA SYSTEMU ZARZĄDZANIA PROJEKTAMI W OBSZARZE SPOŁECZNO-GOSPODARCZYM / МЕХАНІЗМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПРОЄКТАМИ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ ГАЛУЗІ (red. nauk. dr Andrzej BOROWIK / н. ред. д-р БОРОВИК Андрій)	11
Pavlo DROZD / ДРОЗД Павло Розвиток духовно–моральної компетентності педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти в експериментальній діяльності освітнього закладу / <i>Development of spiritual and moral competence of teaching staff of general secondary education institutions in the experimental activity of the educational institution</i>	11
Lesya GRICYAK / ГРИЦЯК Леся Zastosowanie innowacyjnych technologii uczenia się w szkoleniu przyszłych menedżerów działalności społeczno-kulturalnej / <i>Використання інноваційних технологій навчання у підготовці майбутніх менеджерів соціокультурної діяльності</i>	29
Viktoriia HRYTSKO / ГРИЦЬКО Вікторія Правове регулювання транскордонного співробітництва України / <i>Regulacje prawne współpracy transgranicznej Ukrainy</i> ...	39*
Vita KOTUBEI / КОТУБЕЙ Віта Кримське питання у революційних подіях 1917–1920 років / <i>Kwestia krymska w wydarzeniach rewolucyjnych lat 1917–1920</i>	56
Oksana KOVALOVA / КОВАЛЬОВА Оксана The state of scientific education in ukraine and the readiness to implement its practices in secondary schools and extracurricular institutions: 2023–2024. Educational Monitoring Results / <i>Стан наукової освіти в Україні та готовність до впровадження її практик у загальноосвітніх школах та позашкільних закладах: 2023–2024 рр. Результати освітнього моніторингу</i>	75

Vita KOTUBEI / КОТУБЕЙ Vita¹

Кримське питання у революційних подіях 1917–1920 років

Kwestia krymska w wydarzeniach rewolucyjnych lat 1917–1920

Знання реальної історії Криму є одним з важливих елементів інформаційної безпеки українського суспільства. Знання історії кримськотатарського народу повинна бути важливою складовою історичної пам'яті української політичної нації, адже кримські татари є найбільшим корінним народом Криму, в тому числі й всієї України.

Відомі події 2014 р. активізували проблему територіальної цілісності України, кримське питання стало актуальним в історико-краєзнавчих дослідженнях, звертаючи увагу на складні та драматичні події революційної доби 1917–1920 рр. Саме у цей період на півострові велася боротьба за владу, і він опинився у центрі геополітичної боротьби, адже завдяки своєму положенню як стратегічного плацдарму на Чорному морі протягом багатьох століть Кримський півострів був сферою політичних інтересів держав чорноморського басейну.

Питання щодо його приналежності знову гостро постало на початок ХХ століття – у добу національно-визвольних змагань України та чергової спроби відродження її державності, набувши нових відтінків.

Лютнева революція, повалення царизму, жовтневий збройний переворот у Петрограді в 1917 р. поклали край існуванню абсолютистської російської держави, спричинили посилення національних рухів. Результатом цих процесів стало самовизначення окремих регіонів колишньої імперії (Україна, Фінляндія, Грузія, Білорусія, Литва, Дон, Кубань, Крим тощо) і виникнення на її території ряду держав і державних утворень. Більшовицька диктатура, громадянська війна, політичне протиборство, боротьба за владу в умовах протистояння двох воєнно-політичних блоків – Антанти та Четвертого союзу, посилили прагнення окремих територій до державної самостійності, зумовили формування стосунків між новими державними утвореннями.

Тимчасовий уряд вважав необхідною докорінну перебудову колишньої імперії. Із деяких можливих державних проєктів було обрано курс на розбудову федеративної країни з парламентською формою правління. Однак підготовка до скликання Установчих зборів та визначення шляхів майбутніх політичних трансформацій відбувалися в умовах безперервних воєнних дій та військових поразок російської армії.

Чотирирічна боротьба за Крим перетворилася на виснажливу криваву епопею. З початком революційних подій Крим був частиною Таврійської губернії, що адміністративно формувалася з Сімферопольського, Перекопського, Євпаторійського, Ялтинського і Феодосійського повітів, а також складалася з Севастопольського та Керч-Єнікальського градоначальств.

За підрахунками сучасних дослідників, кількість українців у Криму становила майже 100 тис. Татари (киримли) становили понад 200 тис. Незважаючи на зародковий стан розвитку промисловості на Кримському півострові саме вони стали рушійною силою подальших революційних процесів. Потужний протестний потенціал кримськотатарської громади сформувався впродовж майже півтора столітнього

---

¹ доктор філософії, старший викладач кафедри географії та суспільних дисциплін Мукачівського державного університету, м. Мукачево, Україна / *Doktor filozofii, starszy wykładowca na Wydziale Geografii i Nauk Społecznych Mukaczewo State University, Mukaczewo, Ukraina* (vita Kotubej@gmail.com)

панування імперської адміністрації.

Із часів завоювання півострова політика царату щодо населення Криму вибудовувалася згідно з сентенцією російського посла в Османській імперії О. Обрескова, вважаючи, що Росія завоювала татар, має згідно військових прав владу над ними, може робити з ними все за своєю волею, винищувати їх, або забрати їх у вічний і важкий полон, або переселити їх на свої великі володіння, або утримуючи їх за невільників на їхніх власних землях. Таку думку щодо Криму мали практично всі представники царської адміністрації, яка без жодних докорів сумління відсунула місцеве населення на задній план соціально-економічного та культурного життя, на свій розсуд розпоряджалася ресурсами півострова. Вже наприкінці XIX ст. така стратегія послідовного витіснення кримських татар перетворила їх на етнічну меншину.

У соціальному плані кримськотатарський народ напередодні 1917 складався переважно із селян, серед яких, за різними оцінками, від 50 % до 65 % були безземельними. Останній показник суттєво перевищував середньокримський показник частки безземельного селянства (40 %) і свідчив про вкрай невпорядкований соціально-економічний стан кримськотатарського селянства. 40 % земельного фонду губернії перебували в руках дворян і купців, 19 % землі – у розпорядженні вакуфів (духовенства), казни, членів царської сім'ї та міст. У Таврійській губернії, на відміну від інших губерній, продовжували існувати великі землеволодіння (понад 100 десятин володіли 11,5 % господарств), величезні латифундії та маєтки поміщиків на південному узбережжі. Так, поміщику Мордвінову належало 60 тис., Попову – 80 тис., Васаллу – 60 тис., Дурново – 50 тис. дес. 2/3 кримських татар на землі своїх предків були безземельними [1, с. 40].

Таврійська губернія загалом, і Крим зокрема, були прифронтовою зоною, що відіграло свою роль у світовій політиці. Зважаючи на належність Османської імперії до Четвертого союзу до потенційної «п'ятої колони» зарахували не лише німецьких колоністів, а й кримських татар. У їх середовищі значної популярності набували ідеї младотурків. Спільність історичної минушини, зростаючі упередженість та утиски з боку царської адміністрації сприяли посиленню протурецьких симпатій, появи сепаратистських ідей. За цих обставин звістка про крах Російської імперії стала катализатором революційного руху.

Перший поштовх революційним процесам в Криму дала Лютнева революція 1917 р. На півострові виразно формуються три політичні: ліве, на чолі з секретарем Курултаю А. Боданінським, центр, представлений, не без застережень, насамперед муфтієм Н. Джиханом, і праворадикали на чолі з Дж. Сейдаметом, кожне з яких мало своє бачення майбутнього. Найбільш визначними діячами національного руху кримських татар у 1917 р. були Номан Челебіджіхан та Джафер Сейдамет, які очолили два його напрями – духовний та світський відповідно.

25(12) березня 1917 р. у Сімферополі відбулися загальні збори Кримського мусульманського добродійного товариств, на яких було створено тимчасовий національний ревком під керівництвом А. Боданінського. Ревком ініціював збори кримськотатарських активістів. 25 березня (7 квітня) в Сімферополі розпочався з'їзд представників кримських мусульман (за різними даними від 1,5 до 2 тис. делегатів). З'їзд обрав тимчасовий Мусульманський виконавчий комітет, який очолив комісар духовного правління і таврійський муфті Ч. Челебієв, і делегував у Петроград своїх представників на Всеросійський мусульманський з'їзд.

Під впливом подій у Києві зміцнювався український рух. Центральна Рада усіяло підтримувала національне відродження серед українців, що мешкали на території півострова. У березні 1917 р. було засновано Сімферопольську українську громаду, а вже

через місяць у Сімферопольському гарнізоні виник військовий клуб ім. гетьмана П. Дорошенка, а у Севастополі – Українська чорноморська громада. Вже до кінця квітня корабельні ради або гуртки виникли майже на всіх кораблях Чорноморського флоту, а також у частинах морської авіації та Севастопольській морській фортеці. У Сімферопольському гарнізоні виокремився український полк ім. гетьмана П. Дорошенка, над казармою якого був піднятий синьо-жовтий прапор. Згодом у багатьох містах поширилися осередки Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) та Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) [1, с. 42].

У квітні 1917 р. відновили свою діяльність Кримський союз Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), що об'єднував меншовиків, більшовиків і бундівців. У вересні він налічував 4,5 тис. членів, проте упродовж осені він розколовся на ряд невеликих конкуруючих партій. У середині жовтня Центральний Комітет Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків) (ЦК РСДРП(б)), який уже готувався здійснити державний переворот, надіслав до Криму вагоме підкріплення – Н. Островську, Ю. Гавена, Я. Тарвацького, С. Новосельського. Вже на кінець року кількість більшовиків сягнула 2 тис. Готуючи збройне повстання більшовики зосередили агітацію на кораблях Чорноморського флоту та у частинах гарнізону Севастополя, серед яких також швидко зростала популярність анархістів.

Тимчасовий уряд визнав мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком) вищим кримськотатарським органом, затвердив обраних на ньому посадовців, передав йому в управління вакуфне майно. У свою чергу Мусвиконком розпочав організацію національних збройних сил – так званих ескадронів. У перших числах жовтня 1917 р. відбувся другий з'їзд татарських делегатів, який обговорив перспективу перетворення Росії на федеративну республіку, в якій Крим претендував на статус автономії, а також створення кримськотатарського парламенту. З метою її реалізації започаткував підготовку до скликання Курултаю, що мав відбутися напередодні відкриття Всеросійських Установчих зборів – 24 листопада 1917 р.

У 1917–1918 роках під час Української революції та виникнення сучасних українських державних утворень, перед їхнім керівництвом і лідерами національного руху гостро постали питання статусу Криму і кримська проблема в цілому. У 1917 році Українська Центральна Рада, а з листопада 1917 року і Українська народна республіка (УНР) при спробах її вирішити спиралися на ідею перебудови постімперського простору в федеративну демократичну республіку і романтичне розуміння права націй на самовизначення, його абсолютизацію.

На думку А. Іванця, український істеблішмент на початковому етапі Української революції і держави вважав суб'єктом самовизначення в Криму кримськотатарський народ. Але виявилось, що українські політики дещо переоцінювали його етнотемографічну і політичну вагу в етнічно строкатому кримському суспільстві, недооцінювали роль Чорноморського флоту і його головної бази в Севастополі у створенні загроз Україні, не усвідомлювали значення Керчі в забезпеченні економічних інтересів українського Приазов'я, перш за все, реалізації його експортного потенціалу [2].

Політику Українська Центральна Рада (УЦР) щодо територіальної приналежності Криму можна розглядати як складову політики щодо формування території спочатку автономної України (УЦР розглядала Таврійську губернію як складову частину автономної України, березень 1917 – жовтень 1917), згодом УНР як складової Російської федеративної республіки (31 жовтня 1917 – 13 лютого 1918) та незалежної держави Крим як невід'ємна складова незалежної УНР. Продовж лютого-квітня 1918 р. УНР на міжнародному рівні заявляла про Крим як невід'ємну складову частину України.

Після проголошення автономії України Першим Універсалом влітку 1917 р. було

встановлено партнерські відносини між УЦР і Тимчасовим Кримсько-мусульманським виконавчим комітетом – керівним центром кримськотатарського національного руху. Вони базувалися на платформі боротьби з російським централізмом і утворення демократичної федерації, самовизначення кримськотатарського народу. Видається газета «Голос татар» під девізом «Хай живе Федеративна Демократична Республіка», що була рупором політичної програми Мусвиконкому, затвердженої 22 липня. Тоді ж, у липні, утворюється потужна татарська «Національна партія», відома під назвою «Міллі Фірка». Згодом програма саме цієї партії стала основою для формування Основних законів, а відтак і правового статусу Кримської Демократичної Республіки [3, с. 23].

У липні 1917 р. з ґрунтовною політичною програмою вирішення кримськотатарського питання виступила політична партія Міллі Фірка, що орієнтувалася на трансформацію Росії у демократичну федерацію національностей, де кожна народність мала право на національну автономію. Ухвалення на Першому Кримськотатарському делегатському з'їзді її положень засвідчило: кримськотатарський національний рух сформувався теоретично та організаційно.

У липні 1917 р. до Києва Мусвиконком надіслав делегацію, яка мала врегулювати відносини з Центральною Радою. Делегація подала доповідну записку, в якій висловлювалося прохання про підтримку їхнього прагнення до встановлення на півострові автономії і побажання про територіальне приєднання Криму до України. Центральній Раді також було представлено доповідну записку про створення на півострові мусульманського війська. Обговоривши пропозиції мусульман щодо автономії, Генеральний секретаріат визнав небажаним порушувати це питання перед центральним урядом до вирішення питання про подальшу долю територіальної автономії для України [4, с. 39–40].

Тогочасні політичні сили Криму були в цілому стандартними. Найбільший вплив мала партія кадетів, яка мала осередки практично в усіх містах півострова. Заслуженим авторитетом користувалися її діячі: М. Богданов, В. Вінберг, С. Крим, Д. Пасманік. Із 70 тис. членів Партії народної свободи 2 тис. були мешканцями Криму. На відміну від кадетів, соціальну базу яких становила ліберальна інтелігенція, есери орієнтувалися на селян, міщан, армію та флот. У лютому-червні 1917 р. есерівські організації Севастополя зросли від кількох осіб до 27 тис. осіб, а у жовтні – до 35 тис. (з них – 30 тис. у Севастополі). Очолював обласний комітет партії заступник голови Таврійської губернської земської управи І. Попов, вагому роль у партії відігравав І. Бунаков (Фондамінський), призначений Тимчасовим урядом генеральним комісаром Чорноморського флоту [5, с. 53].

4 листопада Мусвиконком виступив з відозвою «Про владу в Криму», в якій виклав ініціативу автономізації під гаслами «Крим – для кримців» і недопущення домінування в Криму якогось одного народу та підкорення Криму якійсь державі

Намагання підвищити роль місцевого населення півострову, незалежно від етнічного походження, у вирішенні його долі та боротьба за зменшення впливовості в політичному просторі усілякого роду «дачників», які завдячуючи своїм статкам справляли вирішальний вплив на його життя, виявилися у пропозиції запровадити виборчий ценз.

8 листопада 1917 р. у Криму стало відомо про Жовтневий переворот більшовиків у Петрограді. У зв'язку з цим Севастопольська рада оголосила про перехід влади в її руки. Під впливом агітації більшовиків та анархістів 19 листопада 1917 р. у Севастополі відкрився Перший Загальночорноморський флотський з'їзд, учасники якого визнали «обраний Центральний виконавчий комітет Всеросійського з'їзду рад єдиним носієм верховної влади» і закликали матросів, солдатів, робітників та селян об'єднатися навколо рад для боротьби з контрреволюцією.

Натомість лідери кримськотатарського руху сприйняли прихід більшовиків до влади вкрай негативно. 13 листопада меншовики та есери Сімферопольської ради уклали з татарами угоду про створення Кримського революційного штабу, основні сили якого були кримськотатарські ескадрони. Незабаром у підпорядкування його керівника Д. Сейдамета перейшли гарнізони Ялти, Феодосії, Євпаторії, Судака, а також екіпаж лінкора «Воля» [6]. Кількість збройних формувань під командуванням Кримського революційного штабу сягнула 5 тис. осіб. Але це була скоріше символічна сила, що навряд чи могла ефективно протистояти масштабним політичним викликам.

20 листопада 1917 р. у Сімферополі почала свою роботу надзвичайна нарада, яку було скликано земським зібранням Таврійської губернії. У ній брали участь делегати від рад робітничих, селянських та солдатських депутатів, органів земського та міського самоврядування, представники різних партій, усього близько 400 осіб. На нараді було прийнято дуже важливе рішення про створення з представників самоврядування, громадських та політичних організацій Ради народних представників, яка мала скликати Кримські установчі збори [3, с. 23].

20–22 листопада у Сімферополі відбувся з'їзд делегатів міських дум, земств, місцевих рад за участю різних національних організацій, зокрема, українських і Мусвиконкому (за винятком представників партій лівого спрямування та кадетів). З'їзд висловився за співробітництво з Центральною Радою, в тому числі й щодо вирішення питання про північні повіти Таврійської губернії, не визнаючи повноважень Раднаркому росії. На з'їзді було створено Раду народних представників (РНП) як тимчасову вищу владу в Криму (антибільшовицький уряд Таврійської губернії) [3, с. 23]. Обрана президія РНП складалася з представників національних організацій, зокрема українських і кримськотатарських. Проте, як вважає більшість дослідників, через різносторонність партійних груп, РНП не мала реального політичного впливу, хоч і претендувала на місце центрального органу влади, наділеного вищими законодавчими та виконавчими повноваженнями.

7(20) листопада Третім Універсалом Центральної Ради було проголошено утворення Української Народної Республіки (УНР). У документі визначалася територія Української Народної Республіки, а саме: заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Чому ж до складу УНР не було включено Крим. Центральна Рада обрала принцип встановлення земель, які повинні перебувати у складі української держави: переважання серед місцевого населення українців. Таким чином, до складу України повинні були увійти території лише тих губерній, де українці становили більшість населення. Згідно з переписом 1897 р. перевага українців була лише на материковій частині Таврійської губернії. На півострові українців було 11,8 % від загальної кількості населення [5, с. 55].

За цих обставин кримськотатарські лідери перебрали політичну ініціативу в свої руки. 26 листопада (9 грудня) 1917 р. у Бахчисараї розпочався Курултай – установчі збори кримськотатарського народу. Фактично це був представницький орган кримськотатарського народу, оскільки у його виборах брали участь понад 70 % татарського населення Криму. Його роботу очолювали лідери Мусвиконкому – Н. Челебіджіхан, А. Озенбашли, Д. Сейдамет, А. Айвазов та ін. Розпочавши свою роботу як установчі збори кримськотатарського народу, Курултай продовжив її як постійно діючий орган влади – кримськотатарський парламент [5, с. 55].

Від імені Кримсько-мусульманського виконавчого комітету муфтій Н. Челебіджіхан виголосив: «Шановні панове національні представники! Сьогодні наше політичне життя, яке урвалося півтора сторіччя тому, набуває справді нового народження. Курултай, який зібрався у залі Дивані-Алі, знову затверджує національну

татарську владу, яка покінчила з російським деспотизмом. Татарська нація знову виходить на світову арену, але завдані нашому суспільному життю гнобленням і диктатом російського деспотизму криваві рани ще й досі кривавляться. Піднятий 28 лютого 1917 р. священний революційний криваво-червоний прапор приніс свободу усім націям. Шановні представники, татарська нація, яка проживає на теренах Кримського півострова, для реалізації цього священного права, настановила нас провідниками, керівниками Батьківщини...» [7, с. 91]. Мусвиконком передав Курултаю свої повноваження. Проте, під впливом більшовицького перевороту радикально змінилася логіка політичного процесу.

На засіданнях Курултаю 10–12 (23–25) грудня 1917 р. [6, с. 102] обговорювали складні та дуже важливі для майбутнього кримських татар питання, серед яких: організація кримськотатарського парламенту; скликання та компетенція кримських установчих зборів; участь представників кримського парламенту, який оберуть всі кримчани у мировій конференції; скасування станових звань; релігійне, жіноче питання; перетворення Курултаю на парламент; внесення правок у закони; розподіл обов'язків між членами національного уряду тощо.

Було створено постійно діючий орган влади (кримськотатарський парламент), який впродовж 18 днів роботи обговорив широке коло проблем щодо організації державної влади, а також принципів регулювання міжетнічних і соціально-економічних відносин. 13 грудня Курултай проголосив Кримську Народну (Демократичну) Республіку. Прийнята Конституція Кримської Демократичної Республіки знаменувала собою новий період у розвитку проектів державного облаштування Криму. Вперше це державне утворення було проголошено не лише як політичний, а й як територіальний суб'єкт, що мав певну територію у межах кримського півострова. Курултай визнавав за всіма народностями право на повне самовизначення. Для реалізації цього права засновувався постійний Парламент (Меджліс-і-Мебусан)», який обирався «усім населенням на основі вільних, рівних, прямих виборів при таємному голосуванні. Термін повноважень Меджлісу становив 3 роки. Татарський національний уряд (виконавчий орган влади), який очолив Н. Челебіджіхан, складався з кількох дирекцій: 1) просвіти; 2) релігійних справ; 3) фінансів і вакуфних земель (земель, вилучених з цивільного обігу для релігійних та благодійних цілей); 4) юстиції; 5) зовнішніх зносин [7, с. 103].

18 грудня національний уряд обрав – Директорію, яка проголосила скликання кримських Установчих зборів для вирішення нагальних політичних питань.

Уряд одразу визнали Рада народних представників та керівництво Центральної Ради. Він проіснував до січня 1918 р. (до захоплення Криму більшовиками). По закінченню роботи Курултаю Директорія та Рада народних представників уклали угоду, згідно з якою Кримський штаб ставав спільним центром для керівництва усіма військовими діями на території півострова. Йому підпорядковувалися не лише кримськотатарські національні військові частини, а й деякі інші військові підрозділи.

3 грудня за сприянням губернського земського зібрання Таврійської губернії з делегатів від рад робітничих, селянських та солдатських депутатів, органів земського та міського самоуправління у Сімферополі відкрилася надзвичайна нарада. На ній прийнято ухвалу про створення з представників міських дум, земств, громадських та інших політичних організацій Раду народних представників на чолі з меншовиком П. Новицьким.

Рада народних представників була першою спробою в історії Криму створити представницький багатонаціональний орган влади, який користувався довірою у населення. Вона не сприйнявши умови Третього Універсалу Центральної Ради (прийняття (7) 20 листопада 1917 р. Третього Універсалу зумовило невизначеність

кримського питання, наступні суперечки щодо належності Криму) запропонувала провести заходи для виявлення волі населення північних повітів Таврійської губернії у вирішенні національного питання.

Наприкінці 1917 – навесні-влітку 1918 років зіштовхувалися два підходи до майбутнього Криму: кримськотатарський тяжів до максимальної суверенізації Криму, а представники російських політичних таборів переважно розглядали півострів як елемент російського політичного простору, хоча і допускали його тимчасову самостійність [1, с. 144].

Агресивний наступ більшовиків і той факт, що кримські татари становили лише чверть поліетнічного населення Кримського півострова, призвели до того, що їхні лідери не змогли реалізувати своє бачення розвитку цього регіону. І українській владі не вдалося узгодити свої інтереси з російськими ліберальними і революційно-демократичними колами Криму, які в більшості своїй відрізнялися нігілістичним або ворожим ставленням до українства.

У ніч на 29 грудня 1917 р. в севастопольському Центрофлоті за діяльної участі більшовиків було створено надзвичайний орган влади – військово-революційний комітет, який розпочав масові арешти та розстріли офіцерів. Під впливом тотального терору присутність більшовиків зросла в переобраній 31 грудня Севастопольській раді.

У січні 1918 р. Червона армія вторглася до Криму та окупувала Сімферополь; серед багатьох інших жертв, Челебіджіхан був заарештований, доставлений до севастопольської в'язниці і страчений там 23 лютого. Унаслідок анексії Криму більшовицькими військами Кримська Демократична Республіка припинила своє існування [3, с. 24].

За аналогічним сценарієм більшовики прийшли до влади в інших кримських містах. 27 січня 1918 р. було ліквідовано крайовий уряд – Союз народних представників, 30 січня – Курултай.

У січні 1918 р. більшовики розігнали Установчі збори, започаткувавши тривалу боротьбу за владу на постімперських теренах. Розпочавши переговори про укладення сепаратного миру з Центральними державами, більшовицький провід перейшов у наступ на національні окраїни, які стали на шлях самовизначення. (4) 17 грудня Раднарком висунув Центральній Раді ультиматум з вимогою тримати спільний фронт, не роззброювати збільшовичених військ, пропускати їх на Дон для боротьби проти Каледіна. Генеральний секретаріат УНР відкинув ці вимоги [3, с. 24]. 25 грудня у захопленому російськими військами Харкові було проголошено радянську УНР, прикриваючись якою, більшовицькі вожді розпочали окупацію України.

Однією з перших жертв більшовицьких самосудів, що вжахнули Крим, став верховний муфтії кримських татар й керівник національного уряду Челебі Челебієв, заарештований наприкінці січня і страчений 23 лютого 1918 р. Тогочасне ставлення більшовиків до національних рухів, як контрреволюційних, було ворожим. Згідно з пізнішим зізнанням Ю. Гавена, «керівники кримської більшовицької організації серйозно звернули увагу на національне питання лише тоді, коли татарський Курултай вже спрямував проти рад озброєні ескадрони».

Тактика Раднаркому звелася до подальшого розбурхування ситуації в охоплених революцією регіонах, зокрема шляхом створення маріонеткових радянських урядів. У Криму таким інструментом виступила конференція військово-революційних комітетів, які захопили владу за допомогою збільшовизованих матроських загонів. 10 лютого вона оголосила себе надзвичайним з'їздом рад робітничих, солдатських депутатів та військово-революційних комітетів Таврійської губернії, який заявив про ліквідацію Ради народних представників і Курултаю, а також розпустив міські думи і земства [2]. Більшовики домоглися переваги на березневому установчому з'їзді рад робітничих,

солдатських і селянських депутатів разом із земельними комітетами, який схвалив укладений 3 березня мирний договір Росії з країнами Четверного союзу. Жоден з присутніх на з'їзді 120 кримських татар (загальна кількість делегатів доходила до 700) не був обраний до Центральної виборчої комісії (ЦВК).

Після з'їзду Раднарком відрядив групу партійців на чолі з А. Слуцьким, який керувався інструкціями вождя більшовиків В. Леніна, а саме: зосередити увагу на Крим та Донецький для того, щоб створити єдиний бойовий фронт проти наступу з Заходу, переконати кримських товаришів про необхідність оборони, незалежно від ратифікації мирного договору.

Враховуючи ці настанови 19 березня 1918 р. ЦВК рад Таврійської губернії проголосив утворення Таврійської республіки рад робітничих, солдатських та селянських депутатів у складі Сімферопольського, Феодосійського, Євпаторійського, Мелітопольського, Бердянського, Перекопського та Дніпровського повітів. Частина повітів були проголошені складовими Радянської України, що й спричинило протидію як Раднаркому Росії, так і харківських більшовиків, хоча вони мали різні мотиви. А вже 21 березня Таврійський губернський ЦВК оголосив про створення в кордонах півострова Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди. Вже наступного дня новосформований уряд на чолі з А. Слуцьким розіслав телеграми Росії, Центральним державам і США з повідомленням про виникнення нового державного утворення. Москва єдина визнала його як самостійну федеративну радянську республіку.

Історія проголошення Республіки Тавриди засвідчила про те, що більшовики, прикриваючись принципом революційної доцільності, вільно розпоряджалися територіями, людьми, які на них мешкали. Справжньою підосною тогочасного «суверенітету» була не розбудова повноцінних суверенних держав, а вирішення тактичних завдань більшовицького режиму, зокрема підтримка високого рівня соціального напруження, створення буферних зон у військовому протистоянні Країни рад та її продовольче постачання. Спірні питання, що виникали на етапах раптового виникнення та швидкого зникнення деяких «радянських республік», активно і змістовно залагоджувала радянська пропагандистська машина.

Республіка Таврида як буферне по суті утворення проіснувало зовсім недовго і розпалося внаслідок слабкості більшовицького електорату. Червоноармійські підрозділи за півтора місяця всездозволеності перетворилися на деморалізовану масу мародерів. Вони навіть не намагалися зупинити наступ німецьких військ на Перекопському перешийку. Відновили свою роботу оголошені ліквідованими Таврійським ЦВК ради і міські управи; 15 квітня відроджена в попередньому складі міська дума й повітове земське зібрання в Євпаторії; були скасовані ухвалені раніше закони; поверталися власникам націоналізовані земля і підприємства [2].

Після укладення УНР Брестського договору з державами Четверного союзу постало питання про українсько-російські мирні переговори. 14 лютого 1918 р. на засіданні Ради народних міністрів обговорювалися умови української сторони в переговорному процесі. У кримському питанні були вироблені дві позиції: «Крим залишається під впливом України», «Весь флот на Чорному морі (також і торговельний) належить тільки Україні». Однак переговори у той час не розпочалися.

Для України претензії щодо Кримського півострова впливали з цілого ряду причин, насамперед йшлося про його територіальну єдність з Україною, важливе стратегічне значення як форпосту на Чорному морі і бази для створення українського флоту, значний процент українського населення, економічні зв'язки півострова з Україною тощо. Однак Центральній Раді не довелося займатися розв'язанням кримського питання.

Вже в умовах успішного звільнення німецько-австрійськими військами території

України від більшовиків уряд УНР здійснив незграбну спробу заволодіти Кримом. 10 квітня військовий міністр О. Жуковський віддав усний наказ про формування окремої групи військ, яка мала випередити просування німців, зайняти Севастополь і оголосити Чорноморський флот власністю УНР. Це завдання покладалося на частини підполковника П. Болбочана, які в обхід позиції німецького командування 24 квітня зайняли Сімферополь і намагалися просунути у бік Севастополя. 26 квітня за наказом генерала Р. Коша німецькі війська оточили українські підрозділи і висунули ультиматум: скласти зброю і виїхати з Криму. Наступного дня міністр О. Жуковський по телефону у присутності Р. Коша дав наказ українським частинам залишити півострів.

30 квітня німецькі війська ввійшли до Севастополя. За твердженнями деяких науковців, намагаючись не допустити захоплення німцями кораблів, командування прийняло рішення підняти прапори УНР – союзника Німеччини. Протримались вони лише один день (29 квітня). 30 квітня частина ескадри відійшла у Новоросійськ під червоними прапорами. Генерал Р. Кош оголосив про інтернування суден Чорноморського флоту до кінця війни. Українські прапори, підняті на кораблях, що залишилися в порту, замінили на німецькі. На ноту протесту Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР) з приводу зайняття Криму посол Німеччини у Москві граф В. Мірбах відповів 3 травня з певною часткою іронії: *«Імператорський уряд дасть повну силу праву націй на самовизначення, проголошеному російським урядом, і передбачає, що питання про Крим, який до цього часу належав Таврійській губернії, буде предметом російсько-українських переговорів»* [7, с. 106].

Насправді ж верховне німецьке командування виношувало далекосяжні плани використання півострова як важливого стратегічного плацдарму поширення впливу Німеччини на Ближній і Середній Схід для протидії британським інтересам. Існували також плани перетворення курортної зони Криму на «другу Ніццу».

Істотним чинником тиску на політику керівництва Рейха щодо Криму була проблема німців-колоністів, які поверталися після виселення до своїх обійсть і вибудовували масштабні плани формування у Причорномор'ї власного державного утворення під егідою Німеччини. Заступник начальника генерального штабу Е. Людендорф спочатку підтримав цей проект, сподіваючись на поповнення армії солдатами і кіньми. Відомство канцлера і Міністерство закордонних справ (МЗС) були проти, вбачаючи у цьому джерело конфліктів з Туреччиною, Австро-Угорщиною і Україною. Незважаючи на активні дії лідерів німців-колоністів, їх план не був втілений у життя.

29 квітня 1918 р. внаслідок державного перевороту УНР змінила Українська Держава на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Встановлення централізованої більш дієвої форми влади певною мірою відкривало реальні перспективи подолання економічної кризи, стабілізації внутріполітичної ситуації у краї. Саме в цей період української стороною було зроблено чимало важливих кроків у зовнішньополітичній сфері, зокрема у вирішенні кримського питання [8, с. 43].

Гетьман вирішив не повторювати помилок своїх попередників і взяв рішучий курс на приєднання Криму. 7 травня 1918 Рада Міністрів розглянула питання про кордони України і рішила звернути увагу на необхідність приєднання Криму до України. 10 травня гетьман звернувся до посольства Німеччини в Україні з аргументацією входження півострова до складу України. Але безрезультатно [8, с. 43].

Зміна форм державної влади в Україні загострила проблеми щодо вирішення територіальних питань, у тому числі й визначення статусу Криму, адже крім Української Держави на нього претендували РСФРР, татарські національні сили та «монархічні сили» (виступали за відродження Російської імперії), Німеччина, війська якої перебували на території України. Політика у вирішенні кримського питання між

основними претендентами на Крим Українською Державою та РСФРР визначалась неврегульованістю міжнародних відносин, урядовими деклараціями, односторонніми актами, що проголошувалися на різних етапах розвитку подій, їх оцінками та тлумаченнями кожною з сторін у своїх інтересах.

За часів гетьманату П. Скоропадського 1918 р. постало питання визначення статусу Криму на тлі зовнішньої і внутріполітичної ситуації, що виникла внаслідок розпаду колишньої єдиної російської імперії, державного самовизначення України і необхідності її вступу в з новоутвореними державними одиницями для врегулювання багатьох проблем державного будівництва незалежної територіально цілісної української держави, зокрема питання приналежності Криму.

Після приходу у кінці квітня 1918 р. до влади гетьман П. Скоропадський зайняв тверду і послідовну позицію щодо передачі Криму і Чорноморського флоту Українській Державі. Упродовж травня-червня 1917 р. гетьман та його уряд неодноразово зверталися дипломатичними каналами до Німеччини з аргументами про стратегічну, військову, економічну важливість регіону для становлення України як незалежної держави. Українська влада пояснювала, що Третій Універсал визначав межі УНР лише у загальних рисах і передбачав існування федерації, через яку зв'язок з Кримом зберігався, і що після оголошення самостійності ситуація змінилася. Україна без Криму, що тулуб без ніг, вважав П. Скоропадський і був переконаний, що вона змушена буде вести боротьбу з державою, яка володіє Кримським півостровом, оскільки він під контролем іншої держави становить загрозу для українських Причорномор'я та Приазов'я. Причому з кінця травня 1918 р. українська сторона наголошувала на наданні Криму автономії. Стратегічну мету – включення Криму у склад України – представники Української Держави переслідували і у контактах з Радянською Росією та Австро-Угорщиною. Зокрема, кілька разів воно піднімалося на українсько-російських переговорах у Києві (травень-осінь 1918 р.) [9].

Свідченням того, що німецьке керівництво не збиралося передавати Крим до складу гетьманату, стало створення крайового уряду. У травні-червні фактичним правителем півострова був генерал Р. Кош, який оголосив воєнний стан і запровадив німецькі військово-польові суди. Водночас окупаційна влада не заперечувала проти відновлення політичного життя – з підпілля вийшла низка сил, заборонених більшовиками, зокрема й кримськотатарський рух. Ще з початком вступу німецьких військ до Криму 21 квітня утворилося Тимчасове бюро по скликанню Курултаю на чолі з А. Хільмі [6].

Відстоюючи свої істотні інтереси щодо Криму, українська сторона вживала багатьох заходів для позитивного вирішення цього питання. Надаючи першочергового значення питанню встановлення державних кордонів як важливого чинника розбудови територіально цілісної Української Держави, її уряд – Рада Міністрів на одному з своїх перших засідань 7 травня 1918 р. ухвалила рішення: «визнати кордонами первісно намічені на карті представником військового міністерства кордон, що відповідає етнографічним умовам, при чому звернути особливу увагу на необхідність приєднання Криму до України».

Претензії на Крим висувала й радянська Росія, для якої Кримський півострів з стратегічного, політичного і військового поглядів був не менш важливим як для України. Зіткнення інтересів обох держав з цього приводу призвело до запеклих дискусій на українсько-російських мирних переговорах у Києві. Зокрема, це питання порушувалось під час обговорення проекту державних кордонів між Українською Державою та РСФРР на пленарних засіданнях мирної конференції, на спеціально створеній для цього політичній комісії.

У своїй заяві 24 травня 1918 р. на українсько-російських мирних переговорах

російська делегація висловила свою точку зору з приводу намагань окремих регіонів колишньої Росії до самовизначення. У ній, зокрема, йшла мова, що «з точки зору права, від імені різних частин Росії не можуть промовляти особи, які не являються правомочними. Правомочними вони не можуть бути, оскільки окремі області однієї держави аж ніяк не можуть з правової точки зору бути суб'єктами міжнародного права, а тому не можуть виступати як такі на конгресах і конференціях. Якщо базуватися на принципі самовизначення, який був проголошений російською революцією, і який ми вважаємо одним з найбільших її завоювань, то в даному випадку він немає додатку, оскільки області, про які йде мова (Дон, Кубань, Крим – авт.) фактом проголошення і здійснення радянської влади втілили в життя принцип самовизначення» [9].

Політику української сторони щодо Кримського півострова характеризує документ «*О границях Української Держави під взглядом політичним*», який підготував відомий діяч українського національного руху Д. Донцов, експерт політичної комісії на українсько-російських мирних переговорах. Цей документ визначав українські кордони як з РСФРР, так і з державними утвореннями на території колишньої царської Росії. Зокрема, він обґрунтовував позицію Української Держави щодо Криму. У документі зазначалася помилковість політики Центральної Ради і положень Третього Універсалу, що не включали Крим до складу України [9, с. 165–166].

Д. Донцов підкреслював позицію гетьманського уряду щодо приналежності Кримського півострова до Української Держави. Значною перешкодою у вирішенні справи з Кримом були невизначеність у таких питаннях: які саме території колишньої Росії перебувають під юрисдикцією радянського уряду; від імені кого була уповноважена виступати на міжнародній арені РСФРР (від імені колишньої Росії без України та інших територій, які відпали від неї за Брестським миром, чи від власне Росії без державних утворень, перетворені в державні одиниці після підписання брестських угод).

На думку Д. Донцова, Українська Держава у проведенні зовнішньої політики повинна була твердо стояти на власній позиції, виходячи з факту розпаду Російської імперії і утворення окремих самостійних територій. Однак, якщо у відношенні Білорусії, Дону, Кубані Українська Держава повинна була вступати в зносини з ними як окремими самостійними державними утвореннями, то щодо Кримського півострова політика мала бути іншою.

На думку Д. Донцова, визнання права Криму на самовизначення мало носити характер не політичний, а лише культурно-національний, зважаючи на права татарського народу. З політичної точки зору Крим був інтегральною частиною України і таким мусив залишитися й надалі. Українська Держава повинна була проводити у цьому напрямку твердо політику і не йти на жодні компроміси.

Передбачаючи наслідки втрати Криму для України, Д. Донцов наводив факти з історії: Паризький мир 1856 р. змусив Росію відмовитись від права мати воєнно-морський флот на Чорному морі та арсенали на його узбережжі. Він писав: «*Такі втрати і подібні обмеження суверенності Української Держави чекають цю останню по втраті Криму, взглядно на його перехід в інші руки... Належність Криму до України є conditio sine qua non української незалежності*» [9, с. 166].

За переконанням Д. Донцова, український уряд повинен був добиватися від радянської Росії визнання його суверенітету над Кримом, і вести переговори з нею лише про його статус в Українській Державі, виходячи з того, що півострів є її складовою і невід'ємною частиною. При вирішенні кримської справи інші чинники мали бути виключені.

Виходячи з таких принципів, український уряд у справі визначення державної приналежності Кримського півострова керувався інтересами розбудови незалежної територіально цілісної Української Держави, у світлі чого вирішувалось й питання

стратегічного забезпечення державних кордонів. У політичному плані вони мали бути встановлені так, щоб суверенність України не зазнала б шкоди як внаслідок втрати своїх, так і через приєднання чужих територій.

Українська Держава провадила послідовну політику щодо вирішення кримського питання. Гетьман та міністерство закордонних справ неодноразово зверталися до німецького командування в Україні та урядових установ Німеччини з проханням посприяти справі Криму до України. Позитивні зрушення в цьому напрямку відбулись після візитів до Берліну гетьмана П. Скоропадського та прем'єр-міністра Української Держави Ф. Лизогуба, коли уряд Німеччини погодився на врегулювання кримської проблеми на користь України [9, с. 168].

4 червня 1918 р. на засіданні української політичної комісії була прийнята нота в справі Криму, в якій зазначалось про тісний економічний і етнографічний зв'язок його з Україною, і що приєднання Кримського півострова до Української Держави може відбутися на автономних підставах.

Радянська Росія ніяк не бажала погодитись з перспективою втрати Криму і деяких інших регіонів (Дон, Кубань), що прагнули стати на шлях самовизначення і вважала їх тимчасовими антирадянськими «контрреволюційними» формуваннями на своїй території. Декларуючи свою прихильність гаслу права націй на самовизначення аж до цілковитого відокремлення російські представники в той же час підкреслювали, що це не означає визнання цього права за «імпровізованими установами, що були споруджені не своїми силами, а урядом».

Український уряд повинен був добиватися від радянської Росії визнання його суверенітету над Кримом, і вести переговори з останньою лише про його статус в Українській Державі, виходячи з того, що півострів є її складовою і невід'ємною частиною. Інші чинники при вирішенні кримської справи мали бути виключені. Виходячи з таких принципів, український уряд у справі визначення державної приналежності Кримського півострова керувався інтересами розбудови незалежної територіально цілісної Української Держави, у світлі чого вирішувалось й питання стратегічного забезпечення державних кордонів. У політичному плані вони мали бути встановлені так, щоб суверенність України не зазнала б шкоди як внаслідок втрати своїх, так і через прилучення чужих територій. Українська Держава провадила послідовну політику щодо вирішення кримського питання. Гетьман та міністерство закордонних справ неодноразово зверталися до німецького командування в Україні та урядових установ Німеччини з проханням посприяти справі Криму до України. Позитивні зрушення в цьому напрямку відбулись після візитів до Берліну гетьмана П. Скоропадського та прем'єр-міністра Української Держави Ф. Лизогуба, коли уряд Німеччини погодився на врегулювання кримської проблеми на користь України [10].

Під впливом політичної реальності, яка зазнавала змін, кримськотатарський рух прогресував у напрямі самостійництва. Власне, жахи першої більшовицької окупації в Україні та Криму стали переконливим аргументом на користь перетворення федералістів на незалежників. Кримськотатарські лідери сподівалися на підтримку керівництва Османської імперії у створенні на півострові національної державності. Д. Сайдамет на початку травня 1918 р. з цього питання мав аудієнцію у військового міністра Енвер-паші [10]. Ще раніше Туреччина виявила готовність направити дивізію для визволення Криму від більшовиків. Німеччина відхилила ці пропозиції, не дозволила візит морського міністра до Криму і навіть встановила нагляд за турецькими офіцерами у Севастополі.

Намагаючись залишити півострів під своїм протекторатом, окупаційна адміністрація спочатку зробила ставку на кримських татар та німецьких колоністів. 10 травня у присутності генерала Р. Коша відбулося перше засідання Курултаю, який німці

визнали як верховну владу Криму. 18 травня було затверджене рішення Курултаю Крим про незалежність держави. Татарський парламент (Курултай) оголосив себе крайовим парламентом, зобов'язався шляхом виборів поповнити свій склад представниками інших народностей. Прем'єр-міністром майбутнього коаліційного уряду був затверджений Д. Сейдамет, який повернувся з Туреччини.

Призначення Д. Сейдамета було провальним, так як проти нього та його програми виступили кадети, що бачили Крим частиною Росії. З огляду на їх позицію 5 червня Р. Кош зробив вибір на користь генерала С. Сулькевича – литовського татарина, колишнього командувача Мусульманським корпусом, який очолив уряд, сформований з представників імперської еліти. Проект програми уряду був направлений на погодження до Києва, але ні В. Гренер, ні А. Мумм на нього не відгукнулися. Документ був оприлюднений лише 25 червня за згоди начальника штабу німецьких військ у Криму [7].

Урядова декларація проголошувала досить високий рівень громадянських прав і свобод, зокрема, свобода віросповідань, відшкодування втрат власників німецького походження внаслідок дискримінаційних законів царської влади, відновлення приватної власності, створення фінансової та грошової систем. Громадянами Криму відповідно до неї вважалися особи, приписані до станів і товариств п'яти повітів та міст Криму; службовці державних і громадських установ; власники нерухомого майна в містах Криму.

С. Сулькевич був переконаним російським монархістом, принциповим противником незалежної України та приєднання до неї Криму. Гетьманський уряд не визнав державної самостійності Криму і до останнього боровся за повернення його до зони свого впливу [7]. П. Скоропадський, як і значна частка тогочасної української еліти, вважав, що з економічного погляду Крим та Україна – єдине ціле, тож мають становити одну державу.

Саме цією позицією була продиктована економічна блокада півострова, запроваджена урядом Ф. Лизогуба. Заборона транспортування продовольства з українських портів, припинення залізничного сполучення і поштового зв'язку поставили місцеву владу в критичне становище – в Сімферополі і Севастополі було запроваджено карткову систему постачання хліба (приклад, який свідчить, що історії властиві повторення). Однак С. Сулькевич продовжував курс на конфронтацію з українським керівництвом. Він також направляв до Берліна своїх емісарів з метою домогтися від німецького уряду тиску на П. Скоропадського, але кримські міністри не були прийняті на офіційному рівні.

У відповідь на такі дії П. Скоропадський організував поїздку до Німеччини прем'єра Ф. Лизогуба для з'ясування можливості передачі Україні Криму і Чорноморського флоту. Візит виявився не вельми успішним, оскільки переговори обмежилися лише главою МЗС [6]. На початок вересня П. Скоропадський вирушив до Берліна з двотижневим державним візитом, був прийнятий усіма найвищими посадовцями Рейха, включно з кайзером.

Гетьман погодився укласти з Центральними державами новий торговельно-економічний договір, а німецьке керівництво обіцяло сприяти вирішенню кримського питання на користь України. 10 вересня міністр С. Гутник підписав з послами А. Муммом і Й. Форгачем тристоронній договір. Водночас штаб Оберкомандо та посольство у Києві отримали нові кримські директиви і доручили їх виконання Р. Кошу.

16 вересня генерал поставив С. Сулькевича перед фактом: уряд Криму є не державним, а крайовим, не може вести зовнішньополітичну діяльність, об'єднання Криму з Україною має відбутися на засадах автономного внутрішнього управління. Була сформована делегація на чолі з сенатором А. Ахматовичем, яка прибула до Києва.

5 жовтня почалися українсько-кримські переговори за участю повноважних німецьких представників. Ф. Лизогуб від імені української делегації подав проект під назвою «Головні підстави з'єднання Криму з Україною» [6], за яким передбачалося входження Криму у складі Української Держави на правах автономного краю під єдиною верховною владою гетьмана зі своїм крайовим сеймом, територіальною армією, власною адміністрацією і статс-секретарем у справах Криму при українському уряді.

Переговори проходили складно і були на межі зриву, але підтримка з боку представників кримських татар Ю. Везірова й А. Озенбашли, які прибули до Києва, а також делегатів від німецьких колоністів Т. Раппа і А. Неффа сприяла послабленню позицій імперських симпатиків. 12 жовтня кримська делегація прийняла умови української сторони, але просила дати місяць на погодження проекту договору з Курултаєм кримськотатарського народу та іншими громадськими організаціями.

За місяць політична ситуація докорінно змінилася. Поразка Німеччини у світовій війні підштовхнула П. Скоропадського щодо зміни політичного курсу у бік федерування з небільшовицькою Росією. Після відставки уряду С. Сулькевича (14 листопада) в Криму гору взяли сили, орієнтовані на відродження «єдиної і неподільної» Росії. Це не було випадковістю – півострів надав притулок десяткам тисяч біженців від більшовицького режиму, передусім – представникам імперської еліти. У міру зростання білогвардійської присутності в регіоні горизонт можливостей кримськотатарського руху та решти демократичних сил звужувався.

Перемога Антанти вкотре змінила геополітичну розстановку сил і нівелювала актуальність приєднання Криму до України. Згідно з перемир'ям військові кораблі Великої Британії та Франції змогли безперешкодно висадити свої десанти в Криму. 13 листопада більшовицький уряд анулював Брестський мирний договір і розпочав підготовку кампанії з повернення України та Криму. Крим вкотре став розмінною монетою у великій геополітичній грі.

З'їзд губернських гласних, міських голів і представників земських управ 18–20 жовтня в Сімферополі унаочнив політичні устремління населення півострова: відновлення єдиної Росії, скликання Установчих зборів, запровадження громадянських свобод, формування Крайового сейму на підставі загального, прямого, рівного і таємного виборчого права. Серед іншого з'їзд вимагав відставки С. Сулькевича і доручив формування нового кабінету С. Криму. На губернському з'їзді земських установ 7–10 листопада у Сімферополі він був затверджений на чолі уряду, більшість у якому становили кадети [2].

26 листопада 1918 р. Середземноморська ескадра союзників з 22 суден під командуванням адмірала С. Калторна стала на рейді Севастополя. Крайовий уряд прибув у порт для урочистої зустрічі союзників, яких розглядав як запоруку забезпечення не лише Криму, а й Європи від червоної загрози. Сподівання на 22-тисячний десант не виправдалися. Перебуваючи в портових містах, союзні війська не поспішали брати участь у прямих зіткненнях з Червоною армією. Лише у березні 1919 р. 3 тис. грецьких військових відрядили під Перекоп, однак було запізно.

Синхронно із силами Антанти в Крим з Північного Кавказу висадилися підрозділи Добровольчої армії. У містах півострова невеликими гарнізонами розмістилася піхотна дивізія під командуванням генерала О. Корвін-Круковського.

Білогвардійський рух став тим чинником, що вкотре змінив вектор політичного поступу Криму. Крайовий уряд діяв відповідно до наказів командування союзних військ, однак наплив білогвардійських сил доволі швидко перетворив владу кабінету С. Крима на фікцію.

Правління білих викликало дедалі більше незадоволення, що врешті набуло форми збройного опору. Кримці бойкотували примусову загальну мобілізацію,

оголошену білогвардійцями, і натомість поповнювали лави загонів «зеленого руху». Тим часом економічне становище Криму ставало катастрофічним: давалися взнаки і кілька років безперервного безладу та пограбування регіону, і вплив біженців з більшовицької Росії, що вимірювався сотнями тисяч осіб.

Гуманітарна криза, суперечності поміж цивільною владою і фактичним диктатом військових були вміло використані більшовиками, які готували черговий кримський наступ. 4 січня 1919 р. Л. Троцький підписав постанову Реввійськради РСФРР про утворення Українського фронту під командуванням В. Антонова-Овсієнка. 29 березня 1919 р. група військ, яка діяла на кримському напрямку, захопила Генічеськ і вийшла до Чонгара і Перекопа. Перешийок штурмувала Перша Задніпровська стрілецька дивізія під командуванням П. Дибенка та І. Федька. Червоноармійцям протистояли 2,5 тис. білогвардійців і 600 солдатів грецької дивізії, не більш як 20 гармат, кілька бронепоездів. П. Дибенко 4 квітня без особливих труднощів подолав опір захисників Перекопа, втративши майже дві сотні бійців. Задніпровська дивізія почала наступ у кількох напрямках, не зустрічаючи опору білогвардійців, які в паніці відступали. 7 квітня й уряд С. Крима перемістився з Сімферополя до Севастополя, де протримався до 21 квітня. Кораблі союзного десанту залишили бухту, а 29 квітня радянські війська увійшли до міста.

Не менше на користь більшовиків спрацював крайній консерватизм національної політики білогвардійських вождів. Саме вона нахилила шальки терезів у бік популістської демагогії більшовиків про «право націй на самовизначення». Вкотре опанувавши Крим, більшовики дещо змінили акценти. Слід нагадати, що у 1919 р. в Туреччині відбулася революція. Радянська Росія, перебуваючи у відчайдушному становищі, надавала революційній Туреччині фінансову та військову допомогу, сподіваючись на роздмухування революційного полум'я у світовому масштабі. За тих обставин Кремль побачив у Криму нові можливості для просування більшовицького проекту на Сході.

31 березня при Кримському обласному комітеті Російської комуністичної партії (більшовиків) (РКП(б)), який тоді перебував у Мелітополі, було створено Мусульманське бюро, що мало забезпечувати просування комуно-більшовицьких ідей у мусульманському середовищі. 29 квітня за участю Л. Каменєва у Сімферополі розпочалася Кримська обласна конференція РКП(б), яку кремлівський емісар поставив перед фактом створення Кримської соціалістичної радянської республіки, уряд якої очолив молодший брат В. Леніна Д. Ульянов. Уряд позиціонував себе як влада суверенного утворення, однак його справжній статус пояснювало закрите рішення політбюро Центрального Комітету російської комуністичної партії (більшовиків) (ЦК РКП(б)) у складі В. Леніна, Л. Каменєва і М. Крестинського від 28 травня: «Прийнято як директива, що уряд діє на правах губвиконкому, підпорядковуючись ВЦВК і відповідним наркомам за приналежністю, а обласний партійний комітет прирівнюється до губкому, зв'язаному безпосередньо з ЦК РКП(б). Кримська армія підпорядковувалась Південному фронту «на правах дивізії» [4, с. 46].

Невдовзі з'ясувалося, що чергові рішення ЦК не підтримувалися ані організаційно, ані матеріально. Кримська армія була армією тільки за назвою, в ній налічувалося менш як 10 тис. бійців, 48 кулеметів та 25 гармат. Попри пафосне повернення «червоних» Кримська СРР проіснувала 75 днів і у червні 1919 р. панічно ретирувалася при наближенні десанту денікінців.

Білогвардійський режим вкотре повернув Україну та Крим до політичного порядку денного початку 1917 р. Окупована «білими» Україну було поділено на три області – Київську, Харківську і Новоросійську – відповідно до дореволюційного адміністративно-територіального поділу. 25 червня було відтворено Таврійську

губернію. Новоросійська область у складі трьох губерній – Одеської, Херсонської і Таврійської – очолювалася генералом М. Шиллінгом. Таврійським губернатором було призначено колишнього члена уряду С. Сулькевича графа В. Татіщева. Наприкінці червня А. Денікін фактично встановив диктатуру, розпустивши міські думи та земські управи, створену кримськими татарами Директорію і відновивши магометанське духовне управління та посаду муфтія.

Проте консервативний курс білогвардійців дедалі більше відвертав широкі верстви місцевого населення. Наростанню опозиційності суспільства не зарадили ані псевдodemократичні вибори в міські думи і земські установи на початок вересня 1919 р., ані терор і проти прибічників більшовиків. У денікінському тилу, подібно до українських реалій, розгортався партизанський рух, спрямований і проти «білих», і проти «червоних». Засівши в горах та лісах, загони «зелених» завдавали білогвардійцям дошкульних ударів. Крім того, вони відволікали значні сили, що своєю чергою підвищувало шанси більшовиків у тогочасній геополітичній грі.

Після того як у лютому 1920 р. кораблі Антанти перевезли до Криму білогвардійські війська з Одеси, а у березні – з Новоросійська, на півострові сконцентрувалася еліта тогочасного білогвардійського руху – Корніловська, Марковська, Алексєєвська і Дроздовська дивізії. Саме вони стояли за відстороненням А. Денікіна від влади. 21 березня 1920 р. згідно з рішенням Верховної ради добровольців у Севастополі повноваження головнокомандувача Збройних сил Півдня Росії були передані генералу П. Врангелю [2]. Втім, цей крок був запізним: кількарічна практика цілковито дискредитувала білогвардійський рух як у середовищі пересічних трудівників міста та села, так і в національних окраїнах колишньої імперії, що прагли йти власним шляхом. На відміну від А. Денікіна, П. Врангель фактично визнав український національно-визвольний рух повноцінною політичною силою, свідченням чого було запровадження в практику замість назви «Малоросія», що її перед тим використовували білогвардійці, дефініції «Україна». Значно прихильнішим було його ставлення до кримських татар, яким дозволили не лише видавати національні газети, а й скликати Всекримський з'їзд. Однак зусилля П. Врангеля, спрямовані на створення широкої антибільшовицької коаліції, забезпечення зростання соціальної бази білогвардійського проекту за рахунок проведення виваженої земельної реформи, ладнання відносин власності, лібералізації та поступок у національному питанні, не знайшли відгуку у провідних політичних діячів. Ані С. Петлюра, ані Н. Махно, ані лідери Міллі Фірка не сприйняли реверс білогвардійського командування [6].

Не знайшовши політичних союзників і намагаючись використати ситуацію, що склалася під час битви за Київ з військами Ю. Пілсудського, у червні 1920 р. врангелівці вийшли з Криму і розпочали наступ на материковій Україні, з кровопролитними боями відтіснивши радянські війська на правий берег Дніпра. Завдяки 40-тисячному поповненню з Кубані наприкінці червня фронт відсунувся на лінію Херсон – Нікополь – Бердянськ. Зі стратегічної точки зору військова операція П. Врангеля була вкрай вразливою. Це засвідчили виснажливі бої за Каховський плацдарм. У середині серпня він вкотре захопив Олександрівськ. Розвиваючи наступ у східному напрямку, взяв залізничну станцію Синельникове і Маріуполь, створивши загрозу Катеринославу.

Утім, за відсутності резервів та підтримки населення закріплення результату вже не мало перспектив. Фактично йшлося про останню маніфестацію білогвардійського руху, що вичерпав себе політично та фізично.

28 жовтня 1920 р. радянські війська під керівництвом М. Фрунзе розпочали генеральний наступ з Каховського плацдарму. Операція, внаслідок якої білогвардійці втратили 20 тис. бійців, закінчилася 3 листопада. Поріділі ряди Білої армії були вже неспроможні протистояти «червоним», які вкотре уклали військовий союз з

махновцями, спромоглися виставити на Південному фронті майже 200 тис. бійців. Це була не та «армія», що протистояла білогвардійцям роком раніше – часи білогвардійського терору далися знаки, і «червоні», і махновці були налаштовані знищити білогвардійський рух з корінням. Операція зі штурму Перекопських укріплень почалася 8 листопада. 11 листопада опір білогвардійців було зламано. 16 листопада кіннота «червоних» зайняла Керч, М. Фрунзе доповів В. Леніну про ліквідацію Південного фронту [2]. Евакуація білогвардійського руху, хід якої десятиріччями потому вивчали у військових академіях, відбулася організовано й оперативно. За кілька днів на цивільних пароплавах і військових кораблях, переважно французьких, було перевезено 145,7 тис. військовослужбовців врангелівських армій та біженців. Вона засвідчила цілковитий провал імперського проекту, хоч його безпосередні учасники, яких доля розкидала теренами Туреччини, Європи та Америки, аж до Другої світової війни відмовлялися це визнавати.

Остаточне встановлення влади більшовиків у Криму відбувалося з повним врахуванням уроків двох попередніх невдач. Цього разу ставку було зроблено на масштабний терор. Провідну роль у його організації відіграли начальник Кримської ударної групи (яку було утворено 21 листопада) в Особливому відділі Південного і Південно-Західного фронту Ю. Євдокимов, очільниця Кримської партійної організації Р. Самойлова (Землячка) та глава Кримревкому угорець Бела Кун. Мета зачистки півострова була цілком прозорою: унеможливлення відродження білогвардійського та зеленого рухів у Криму, розчищення політичного майданчика для триумфального повернення і остаточного встановлення більшовизму на півострові. Утопивши Крим у крові всіх тих сил, що протистояли двом попереднім спробам вождів Червоної Росії утвердитися у ньому, вони почали розбудовувати стандартну радянську систему, щоправда, з виразними кримськотатарськими акцентами.

Кремль прагнув перетворити Крим на авангардний пост РСФРР у країнах Близького Сходу, саме тому він доклав усіх зусиль, щоб закріпити його за собою. Більшовицький провід не зупинила й та обставина, що в адміністративному відношенні Крим, відрізаний від РСФРР радянською Україною, став своєрідним «островом».

18 жовтня 1921 р. було прийнято постанову Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) і Радою народних комісарів (РНК) РСФРР «Про автономію Кримської Радянської Соціалістичної республіки», що створювалася як територіальна автономія в складі РСФРР. Цим документом більшовицькі керманічі, як тоді здавалося, поставили крапку в дискусії про належність Криму [4, с. 53].

Отже, у революційних подіях 1917–1920 рр. Крим опинився на вістрі національних, міждержавних і політичних проектів, які пропонували різні підходи до вирішення його подальшої долі. З поваленням царизму в Росії на територію півострова претендували різні суспільно-політичні сили, які впливали на вирішення кримського питання, особливо щодо визначення його статусу.

Незважаючи на тісні взаємини між Центральною Радою та представниками різних політичних сил Криму продовж всього перебування Центральної Ради при владі, вона не вважала за потрібне офіційно підпорядкувати Кримський півострів своєму уряду. Керуючись принципом створення автономної України за етнографічною ознакою, вона не намагалася приєднати до своєї держави території, на яких серед місцевих українці не становили більшості. Прагнучи до перетворення Російської імперії на федерацію, керівники Центральної Ради не вбачали необхідність у тому, щоб Крим належав безпосередньо Україні законним чином. Цим було зумовлено політику невтручання, яку здійснювала щодо Криму Центральна Рада. Доля Кримського півострову та питання про його законне приєднання до України почали цікавити київський уряд лише після того, як до влади прийшов гетьман П. Скоропадський.

За чотири роки національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Крим тричі намагалися підкорити більшовики, двічі – проімперські сили, двічі він перебував під контролем окупаційних контингентів. Він був тоді затиснутий поміж інтересами чотирьох імперій, що перебували в стані активного розпаду і були учасниками кровопролитної Світової війни. Переможцем боротьби за Крим вийшла радянська влада.

Бібліографія

1. Іванець А.В. *Кримська проблема в діяльності УНР періоду Директорії (кінець 1918–1920 рр.)*. Кримська філія Нац. НДІ українознав. та всесвіт. історії Міністерства освіти, науки, молоді та спорту України. Симферополь : ДОЛЯ, 2013. 176 с. ISBN: 978-966-366-619-8
2. Семен М. *Крим і Україна: проблематика відносин в 1918–1920 роках*. 2020. URL: <https://ua.krymr.com/a/krym-i-ukraina-problematyka-vidnosyn-u-1918-1920-rokakh/30753540.html> (дата звернення: 10.10.2024).
3. Гутів Б.І. Становлення та правовий статус Кримської Демократичної Республіки (кін. 1917 – поч. 1918 рр.). Науковий вісник Ужгородського Нац. ун-ту. Серія: ПРАВО. 2024. Т. 1. № 81. С. 20–25. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/300374> (дата звернення: 10.10.2024).
4. Іванова І.С. Крим в політиці Української Центральної Ради щодо визначення та формування території України. *Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2013. Т. 26(65). № 2-1. Ч. 1. С. 38–47. URL: https://www.juris.vernadskyyournals.in.ua/journals/2013/2-1-1_2013/8.pdf (дата звернення: 10.10.2024).
5. Бикова Т.Б. *Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.)*. Київ, 2011. 247 с. С. 53. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online-book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF&S21STR=ukr0000685> (дата звернення: 10.10.2024).
6. Литвин В. Крим в геополітичному вимірі революційної доби 1917–1920 років. *Голос України*. 2018. № 15(67). URL: <http://www.golos.com.ua/article/303438> (дата звернення: 10.10.2024).
7. Іванець А., Когут А. *Кримськотатарський національний рух у 1917–1920 рр. за архівами комуністичних спецслужб / упоряд.: А. Іванець, А. Когут*. Київ : К.І.С., 2019. 448 с. URL: <https://cdvr.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/Krym-1917-1920-SBU.pdf> (дата звернення: 10.10.2024).
8. Бойко О.Д. *Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921 рр.)*. Київ, 2007. 63 с. С. 43. ISBN: 978-966-02-4464-1
9. Лупандін О. Питання кримської автономії за часів Української Держави 1918 р. Павла Скоропадського. *Краєзнавство*. 2018. № 3. С. 159–169. URL: http://kraieznavstvo.history.org.ua/cgi-bin/krzn/jrn.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=krzn&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=kraieznavstvo_2018_3_19 (дата звернення: 10.10.2024).
10. Головченко В.І. Кримське питання в українській політиці гетьмана П. Скоропадського. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 7. С. 192–201. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_7_25 (дата звернення: 10.10.2024).
11. Солдатенко В.Ф. *Україна: революційна доба й наступні десятиліття: історико-історіографічні есе*. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2021. 520 с. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/soldatenko_ukraina.pdf (дата звернення: 10.10.2024).

References

1. Ivanets A.B. Krymska problema v diialnosti UNR periodu Dyrektorii (kinets 1918–1920 pp.). Krymska filiiia Nats. NDI ukrainoznav. ta vsesvit. istorii Ministerstva osvity, nauky, molodi ta sportu Ukrainy. Symferopol : DOLiA, 2013. 176 s. ISBN: 978-966-366-619-8. (in Ukrainian).
2. Semen M. Krym i Ukraina: problematyka vidnosyn v 1918–1920 rokakh. 2020. URL: <https://ua.krymr.com/a/krym-i-ukraina-problematyka-vidnosyn-u-1918-1920-rokakh/30753540.html> (data zvernennia: 10.10.2024). (in Ukrainian).
3. Hutiv B.I. Stanovlennia ta pravovyi status Krymskoi Demokratychnoi Respubliky (kin. 1917 – poch. 1918 rr.). Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Nats. un-tu. Seriiia: PRAVO. 2024. T. 1. № 81. S. 20–25. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/300374> (data zvernennia: 10.10.2024). (in Ukrainian).
4. Ivanova I.S. Krym v politytsi Ukrainskoi Tsentralnoi Rady shchodo vyznachennia ta formuvannia terytorii Ukrainy. Uchenye zapiski Tavricheskogo nac. un-ta im. V.I. Vernadskogo. Seriya «YUridicheskie nauki».

2013. T. 26(65). № 2-1. Ch. 1. S. 38–47.
URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2013/2-1-1_2013/8.pdf (data zvernennia: 10.10.2024). (in Ukrainian).
5. Bykova T.B. Stvorennia Krymskoi ASRR (1917–1921 rr.). Kyiv, 2011. 247 s. S. 53. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000685 (data zvernennia: 10.10.2024). (in Ukrainian).
6. Lytvyn V. Krym v heopolitychnomu vymiri revoliutsiinoi doby 1917–1920 rokiv. Holos Ukrainy. 2018. № 15(67). URL: <http://www.golos.com.ua/article/303438> (data zvernennia: 10.10.2024). (in Ukrainian).
7. Ivanets A., Kohut A. Krymskotatarskyi natsionalnyi rukh u 1917–1920 rr. za arkhivamy komunistychnykh spetssluzhb / uporiad.: A. Ivanets, A. Kohut. Kyiv: K.I.S., 2019. 448 s. URL: <https://cdvr.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/Krym-1917-1920-SBU.pdf> (data zvernennia: 10.10.2024). (in Ukrainian).
8. Boiko O.D. Formuvannia terytorii ukrainskoi nezaleznoi derzhavy v chasy Ukrainskoi revoliutsii (1917–1921 rr.). Kyiv, 2007. 63 s. S. 43. ISBN: 978-966-02-4464-1. (in Ukrainian).
9. Lupandin O. Pytannia krymskoi avtonomii za chasiv Ukrainskoi Derzhavy 1918 r. Pavla Skoropadskoho. Kraieznavstvo. 2018. № 3. C. 159–169. URL: http://kraieznavstvo.history.org.ua/cgi-bin/krzn/jrn.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=krzn&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILE=&S21STR=kraieznavstvo_2018_3_19 (data zvernennia: 10.10.2024). (in Ukrainian).
10. Holovchenko V.I. Krymske pytannia v ukrainskii politytsi hetmana P. Skoropadskoho. Natsionalna ta istorychna pamiat. 2013. Vyp. 7. S. 192–201. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_7_25 (data zvernennia: 10.10.2024). (in Ukrainian).
11. Soldatenko V.F. Ukraina: revoliutsiina doba y nastupni desiatylittia: istoryko-istoriohrafichni ese. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2021. 520 s. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/soldatenko_ukraina.pdf (data zvernennia: 10.10.2024). (in Ukrainian).

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>